

Лідія КОЗАР
(Київ)

**ПОСТАТЬ ВАСИЛЯ ГОРЛЕНКА
В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ
ЖИТТІ УКРАЇНИ
кінця ХІХ – початку ХХ століть**

Багатогранна творча спадщина В. Горленка – журналіста, письменника, фольклориста, етнографа, колекціонера-мистецтвознавця, громадського діяча – помітне явище в історії національної культури кінця ХІХ – початку ХХ ст. Дослідники характеризують його як «українського європейця»¹, який посідав «окреме місце серед етнографів і фольклористів, мистецтвознавців і

критиків, знавців історії України та її старожитностей»², «духовно [...] ніколи не поривав відносин з Україною»³. «Доля Василя Горленка як вченого й критика була завжди примхливою: то його забували без достатніх на те причин, то навколо його постаті спалахували суперечки. Можливо, причиною цього було якесь особливе становище цієї людини в нашій культурі...», – робить припущення дослідник В. Шевчук. Тому наше завдання вбачаємо у тому, щоб з'ясувати «це особливе становище» В. Горленка в історико-культурному житті України, і, зокрема, в історії української фольклористики кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Витоки його народознавчих зацікавлень слід шукати в родинному оточенні на Полтавщині – село Ярошівка Прилуцького повіту Полтавської губернії (тепер с. Українське Талалаївського району Чернігівської обл.), де 1 січня (за іншими даними – 1 березня)⁴ 1853 р. народився Василь Горленко. Так, І. Борщак у дослідженні «Українець-європеець Василь Горленко» пише: «Родина була заможна, але вже тоді Горленки недбало господарювали; в маєтку не було порядку, як зрештою й в садибі, завжди повній родичів, гостей, похлібників і похлібниць. Було то безжурне життя, типове життя тодішнього лівобережного панства з захопленням української традиції й вживанням української мови, як не в панському оточенні, то у всякому разі в зносинах зі службою й селянами. Це там Василь Горленко придбав свій український акцент, що від нього вже ніколи не міг позбавитися в своїй російщині»⁵.

Велику роль у формуванні українознавчих зацікавлень В. Горленка відіграли легенди і перекази про його предків. Адже походив він із старовинного козацького роду Горленків, відомого в історії України – був праправнуком Дмитра Горленка, прилуцького полковника у 1692–1708 рр., близького сподвижника Івана Мазепи. Цей же рід дав Лазаря Горленка (помер у 1687 р.), прилуцького полковника, добре знаного політичного діяча України часів Руїни, і Якима Горленка (помер бл. 1758 р.), котрий був генеральним хорунжим і навіть наказним гетьманом під час успішного походу на Крим 1736 р., коли було взято Перекоп та кримську столицю – Бахчисарай, і навіть святого Православної Церкви Йоасафата (1705–1754 рр.), що був єпископом Білгородським. Не випадково впродовж усього життя в кімнаті В. Горленка в с. Ярошівка висіли портрети Мазепи, Дмитра Горленка, «святого Горленка» – преподобного Йоасафата. «Таке гіперестетичне становище Горленка, – як писала К. Грушевська, – мусіло впливати й на його громадські погляди, зокрема на його відносини до рідної народности, її сучасности й минувшини»⁶.

Дитинство В. Горленка проходило в с. Ярошівка Прилуцького повіту, де він народився, та на Миргородщині, звідки родом була його мати Ма-

рія Яківна Мамчич (1824–1894). Батько В. Горленка помер через три місяці після його народження. Збереглися відомості про те, що в шестирічному віці В. Горленко зустрівся з Т. Шевченком у славнозвісній Качанівці, і в одному з листів до В. Тарновського від 28 вересня 1859 р. Кобзар просив передати «любому невеличкому Горленяткові» гравюри й прохання Т. Шевченка дотримання його обіцянки⁷. Виходячи з творчого доробку В. Горленка, можна стверджувати, що Кобзар не помилився у його мистецтвознавчій долі.

Першою школою В. Горленка була Полтавська чоловіча гімназія, в якій свого часу навчалися такі видатні українські культурні діячі, як М. Драгоманов, М. Старицький, Л. Глібов, В. Самійленко, і в якій «треба шукати коріння [його – Л. К.] високої духовності і патріотизму»⁸.

Потім було навчання у Ніжинській гімназії та лицей князя Безбородька, в Сорбонському університеті у Парижі, де він пройшов школу французького теоретика і мистецтвознавця І. Тена, французької класичної літератури, здобувши ім'я «європейського українця».

На початку 1880 р. В. Горленко приїздить до Петербурга, де проходить справжню журналістську школу, активно співпрацюючи в таких російських виданнях, як «Голос», «Молва», «Русское обозрение», «Отечественные записки» тощо. Із часу заснування українського журналу «Киевская старина» (1882) В. Горленко стає його активним співробітником, опублікувавши на його сторінках понад сотню праць з питань української літератури, мистецтва, історії, краєзнавства, фольклору та етнографії. Саме в цьому журналі він найкраще реалізувався як фольклорист у публікаціях «Бандурист Иван Крюковский» (1882), «Три псалмы» (1883), «Вариант песни о правде» (1883), «Кобзари и лирики» (1884), «Труды этнографическо-статистической экспедиции Чубинского в сравнении с другими подобными» (1884), «Сто семь лет южно-русской этнографии» (1884), «Две поездки с Н. И. Костомаровым» (1886), «Украинские легенды в французском журнале» (1888); рецензіях на «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» Н. Петрова, К., 1884» (1884), на «Угро-русская народныя песни, собраныя г. де-Волланом», СПб., 1885» (1886), на збірку М. Янчука «Малорусская свадьба в Корнищом приходе...», М., 1886» (1886), на літературні твори Панаса Мирного (1883), Я. Щоголева (1884), М. Костомарова (1884), І. Франка (1885), Д. Мордовцева (1885), І. Карпенка-Карого (1887), І. Манжури (1889), Г. Квітки-Основ'яненка (1889), М. Кропивницького (1893) та ін.

Крім того В. Горленко писав передмови до фольклорних записів П. Мартиновича «Из народных преданий о Гетьманщине, Запорожье и Черноморье» (1885, без підпису), Ісаєвича «Малорусские народные игры окрестностей Переясла-

ва» (1886) та некрологи на пошану кобзарів Крюковського (1885) та О. Вересая (1890), фольклористів П. Лукашевича (1889), О. Гаврилова (1889) та ін. Більшість праць було написано на основі матеріалів етнографічних експедицій В. Горленка, які він здійснював «по стопам П. Куліша», «збираючи матеріал для своїх «Записок о Южной Руси»⁹. «І саме Куліш із своїм артистичним аристократизмом мусів бути його справжнім учителем і проводником на українському ґрунті – хоч знайомим з ним особисто він і не був»,¹⁰ – писала К. Грушевська.

Справжню школу українознавства В. Горленко пройшов у Петербурзі, познайомившись у 1881 р. з М. Костомаровим, з котрим згодом здійснив дві етнографічні подорожі по Україні, які описав у статті «Две поездки с Н. И. Костомаровым» (1886). В. Горленко з великою пошаною і любов'ю описує ту українську обстановку, яка так приваблювала вихідців з України в помешканні М. Костомарова, де по вівторках збиралася петербурзька українська громада: «В этом уютном уголке, откуда безчисленные книги почти вытесняли хозяина, всё с первого взгляда напоминало родину: и образ ахтырской Богоматери, посреди стены в кабинете, и портреты давних деятелей Украины, и родная речь, и интересы родной народности [...]. Там чудился как-бы уголок далекаго родного края»¹¹.

У статті В. Горленко спростовує думку вчених про те, що М. Костомаров був тільки дослідником фольклору – «На деле он был одним из самых ранних и ревностных собирателей, и не мог им не быть, как человек слишком живой, котораго одни кабинетные занятия удовлетворить не могли, когда под рукой сама жизнь давала столько новых данных»¹². Тут же він наводить назви збірників, куди було вміщено не менше 2000 фольклорних записів М. Костомарова, – «Труды...» П. Чубинського, «Саратовский сборник», «Летописи русской литературы».

Останні дві етнографічні поїздки уже хворого М. Костомарова (1883–1884 рр.), здійснені за рік до його смерті (1885), яскраво засвідчують його талант збирача народної творчості, який не міг не передатися його друзям, і зокрема В. Горленку. Як відзначає К. Грушевська, «думка Горленка про розшуки кобзарів могла бувати наслідком розмов із старим корифеєм українознавства – автором стількох записів дум»¹³. Не випадково свою першу працю, яку В. Горленко опублікував у «Киевской старине» (1882, № 12), він присвятив саме постаті кобзаря Івана Крюковського, від якого записав 9 дум у Лохвиці Полтавської губернії і опублікував у статті в такому порядку: 1) Олексій Попович, 2) Вігчим, 3) Соколи, 4) Про сестру і брата, 5) Про вдову та синів, 6) Про озовських братів, 7) Самійло Кішка, 8) Хведор Безрідний, 9) Іван Коновченко. К. Грушевська, аналізуючи

ці записи, відзначала цінність рідкісних записів дум – «Соколи» та «Самійло Кішка», а також коментарів до них, зокрема вказівок «про районове дослідження дум».

Уже в цій першій публікації російською мовою відчутний глибокий патріотизм В. Горленка – зберегти від забуття народну історичну поезію, запалити інших на пошуки і збереження національних святинь, зібрати відомості про носіїв цих святинь – кобзарів, лірників, бандуристів. Це підтверджують і уривки з його листів до П. Мартиновича, який 28 квітня 1885 р. повідомив В. Горленка про те, що він перший, ще в 1876 р., здійснив записування народного епосу від І. Крюковського, – «Я не думал ставить себе в заслугу запись дум от Крюковского и, отдав их в печать, желал сделать только пользу людям занимающимся народной поэзией»; «[...] Уверяю Вас что я действовал только из любви к родной поэзии и науке. За свою статью, как и за все последующия, я никогда не получал никакой платы [...]; «Мне казалось что исторические думы и песни имеют для науки такую важность что перед этим отходит на второй план вопрос о том кто их нашел»¹⁴ (8 березня 1885 р.); «Кто бы не отыскал и не спас эти сокровища, каждый год исчезающие, – лишь бы они были спасены!»¹⁵ (5 червня 1885 р.). Так, у 1883 р. на сторінках «Киевской старины» (№ 2, с. 467–476) він публікує три псалми, записані від кобзаря І. Крюковського («Ой горе, горе на сім світі жити»), лірників Гната Шмиголя («Ой хто в мирі являється») та Порфирія («Ой зійшли мої літа...»), наголошуючи в передмові на тому, що псалми «представляють немалый интерес в вопросе взаимодействия старой школьной церковной науки и народного творчества» «в деле изучения форм народной поэзии» (с. 468).

У кінці передмови закликає збирачів звернути увагу на такий жанр народної творчості, як псалми, – «Печатая, на первый раз, три псалмы неизвестные по сборникам, мы желали бы побудить гг. собирателей к обнародованию и других неизвестных произведений этого рода и к записыванию их от лирников...» (с. 468).

Згодом у восьмому номері «Киевской старины» 1883 р. публікує варіант пісні про правду, записаний від лірника в Роменському повіті Полтавської губернії (с. 769–770). У 1884 р. на сторінках «Киевской старины» (№ 1, 12) з'являється найбільша етнографічна праця В. Горленка – «Кобзари и лирники» (с. 21–47; 639–657), в якій, за оцінкою К. Грушевської, «було зроблено дуже багато для дослідження еволюції цього своєрідного громадського феномену, яким являються думи на тлі своїх умов існування»¹⁶.

На початку статті В. Горленко наголошує на важливості пошуків варіантів уже відомих дум: «Поиски за историческими песнями дадут, быть

может, немного новых открытий, зато многое уяснят, по свежим следам, для физиологии этого исчезающего явления [...]. Процесс совершившихся в этих песнях изменений, самые их обломки помогут уяснить то, что исчезло»¹⁷.

Зміст праці складають кілька оповідань про знайомство В. Горленка із кобзарями – Є. Перепелицею, П. Братицею, Хв. Башею, про особливості опублікованих записів від них, а також згадки про недруковані його записи і знайомства з кобзарями та мужиками, роздуми з приводу побутування історичного епосу та псалмів.

Крізь усю працю В. Горленка «Кобзари и лирники» проходить наскрізна думка-роздум про повагу до кобзарів та лірників, про таємницю збереження їхньої творчості впродовж кількох століть – «...эти нищие, убогие люди, могикане исчезнувшего, старого строя жизни, как-то инстинктивно внушают почтение к себе в народе, который как-бы чувствует в них отблеск чего-то высшего»¹⁸.

Проте на цьому дослідження кобзарського епосу В. Горленка закінчуються, оскільки праця «Кобзари и лирники» була його останньою роботою про кобзарство.

Далі з року в рік на сторінках «Киевской старины» знаходимо низку фольклористично-етнографічних праць, рецензій, нарисів, некрологів, спогадів про визначних культурних діячів України, зокрема фольклористів та кобзарів, які засвідчують багатогранність зацікавлень автора та його небайдужість до проблем українознавства. Так, у 1884 р. В. Горленко опублікував невеличкі дослідження «Труды этнографическо-статистической экспедиции» Чубинського в сравнении с другими подобными (№ 2, с. 349–351) та «Сто семь лет южнорусской этнографии» (№ 3, с. 505–507), в яких висловлює власні погляди стосовно таких фундаментальних праць, як «Труды» П. Чубинського та «Описание свадебных украинских простонародных обрядов...» Г. Калиновського. Він вважає, що «Труды...» П. Чубинського «по богатству данных могут быть поставлены в параллель только с двумя памятниками европейской этнографической литературы: «Lud polski» Кольберга и «Bibliotheca della tradizioni popolari» Питрэ»¹⁹. Особливої цінності працям П. Чубинського, за словами В. Горленка, додає та обставина, що у всіх томах видання, крім збірника пісень, збирач виявився новатором, зокрема у третьому томі («Сказки», 296 N), куди увійшли ще ніде не опубліковані казки. В. Горленко відзначає велику чисельність весільних (1943 №) та побутових (1884 №) пісень у зібранні П. Чубинського, чого не було в жодному українському пісенному збірнику, вказує на новизну зібраних матеріалів з народного, звичаєвого права, з української етнографії та побуту.

У статті «Сто семь лет южнорусской этнографии» (1884, № 3, с. 505–507) йдеться про працю

Г. Калиновського «Описание свадебных украинских простонародных обрядов...», що вийшла 1777 р. у Петербурзі, яку В. Горленко зараховує до перших праць з української етнографії і також до перших літературних праць про Україну.

В. Горленко уважно спостерігав не тільки за розвитком української етнографії, а також за виходом літературознавчих та мистецтвознавчих праць. Так, на появу в друці «Очерков истории украинской литературы XIX ст.» (К., 1884) М. Петрова В. Горленко одразу ж відгукнувся на сторінках «Киевской старины» (1884, № 12, с. 664–672), наголосивши на тому, що праця професора Петрова заслуговує на особливу увагу «как первое самостоятельное исследование, посвященное судьбам малорусской литературы»²⁰.

Разом з тим, В. Горленко висловив ряд слушних зауважень з приводу висвітлення концепції розвитку української літератури як національної, її зв'язків з народною творчістю, та її місця серед інших літератур, зокрема російсько-українські літературні взаємини. Він ставить кілька актуальних питань до книги Петрова, на які вона мала б дати відповіді, але не дає: «В какой же мере применен составителем исторический метод к его труду? Исследованы ли все факторы, влиявшие на образование и развитие письменной украинской литературы, прослежена ли ее двойственная роль: помощницы литературы общерусской и создательницы самостоятельного литературно-национального типа?»²¹. Сучасні літературознавці відзначили актуальність даних питань, вказуючи на те, що деякі з них на сьогодні переросли вже у глобальні культурологічні проблеми, і справедливо вважають, що дана рецензія В. Горленка стане корисною для вивчення не лише історії проблеми, а й методики і методології²².

Не пройшли повз увагу В. Горленка такі фольклорні видання, як «Угро-русския народныя песни, собранныя г. де-Волланом» (СПб., 1885) та «Малорусская свадьба в Корницком приходе... Составил Н. Янчук» (М., 1886), на які він відгукнувся на сторінках «Киевской старины» (1886, № 3, с. 168–172; № 10, с. 369–372). Він привітав видання М. Янчука, в якому етнограф зробив спробу детального фольклорно-етнографічного обстеження невеликої окремо взятої території. Порівнявши записи весільних обрядів у збірниках М. Янчука і П. Чубинського, В. Горленко доходить висновку, що колективне зібрання «Труды...» П. Чубинського «представляет в общем несравненно большее богатство, не дает все таки такой законченной картины, которая рисует явление в данной местности во всей его полноте и «как на ладони»²³.

Значний внесок в історію української фольклористики В. Горленко зробив своїми виступами про кобзарів та фольклористів І. Кравченка-Крюковського²⁴, М. Костомарова²⁵, П. Лукашеви-

ча²⁶, О. Гаврилова²⁷, О. Вересая²⁸, написаними на вшанування їхньої пам'яті, «чувству[я] себя обязанным занести в историческую и этнографическую южно-русскую хронику еще одну утрату в области отходящей в вечность старины»²⁹. Так, він один із перших опублікував автобіографічні відомості про кобзаря Крюковського та збирача народної творчості О. Гаврилова, відзначаючи, зокрема, що «варианты Крюковского [...] вполне оригинальны и все хорошего качества»,³⁰ а в «записях [Гаврилова – Л. К.] есть уники, т. е. такие песни, которые никогда и никем не были записаны»³¹.

Основним у діяльності кожного із українських культурних діячів В. Горленко вважав збереження уснопоетичних народних зразків. Тому й вірить він, що «слава [...] не вмере, не поляже!» про кобзаря І. Крюковського за те, що він «сберег среди горькой своей жизни, за часть исчезающего сокровища народной поэзии!»³². Про П. Лукашевича також наголошував, що «право на признательную память дает ему подвиг его молодости, спасший от забвения несколько сокровищ народного творчества»³³.

Крім розглянутих публікацій фольклористично-етнографічного характеру, В. Горленко опублікував на сторінках «Киевской старины» ще близько сотні праць з проблем українознавства, щоб «запалити [...] інших на пошуки і збереження національних святинь»³⁴. У полі зору В. Горленка були твори Панаса Мирного³⁵, І. Франка³⁶, М. Кропивницького³⁷, І. Карпенка-Карого³⁸, І. Манжури³⁹ та багатьох інших письменників-сучасників. Він також опублікував нові матеріали про І. Котляревського⁴⁰, П. Куліша⁴¹, робив постійні огляди літератури⁴², ознайомлював читачів із приватними колекціями старовини В. Тарновського, К. Скаржинської⁴³, а його праця з приводу автора «Історії Русів»⁴⁴ посіла важливе місце серед визначних історичних досліджень. Не випадково П. Мартинович у листі до В. Горленка 2 вересня 1886 р. писав: «Ваши статьи в Киевской старине я всегда читаю иногда по несколько раз и нахожу в них очень много прекрасного» (ІМФЕ, ф 11-3/47).

Про особливе місце В. Горленка в культурному житті України свідчить і його епістолярна спадщина, яку останнім часом ретельно досліджує І. Забіяка⁴⁵, і котру ще К. Грушевська вважала «дуже важливим документом в історії нашої етнології»⁴⁶. На сьогодні встановлено, що В. Горленко листувався із 127 кореспондентами⁴⁷. Серед них такі відомі культурні діячі, як В. Антонович, Д. Багалій, Ганна Барвінок, Б. Грінченко, І. Житецький, Є. Ківлицький, М. Костомаров, П. Куліш, О. Лазаревський, О. Лашкевич, Ф. Лебединцев, О. Левицький, П. Мартинович, Панас Мирний, В. Науменко, М. Петров, О. Пипін, Б. Познанський, І. Рудченко, Д. Яворницький, французький письменник Д. Рош. Найбіль-

ше листів було написано на ім'я О. Лазаревського (62 п. в.), О. Левицького (62 п. в.), П. Мартиновича (126 п. в.), Панаса Мирного (85 п. в.) та Д. Роша (180 п. в.). Ці листи були вже в полі зору таких дослідників, як К. Грушевська⁴⁸, Є. Рудинська⁴⁹, І. Борщак⁵⁰, І. Забіяка⁵¹, які відзначали, що «публічна діяльність [В. Горленка – Л. К.] має фольклорно-етнографічний, історико-краєзнавчий зміст, для вираження якого він здійснював неодноразові експедиції (екскурсії) по Київській, Полтавській та Чернігівській губерніях»⁵².

Проживаючи часто у Петербурзі, В. Горленко духовно не поривав з Україною, признаючись у листі до збирача народної творчості О. Гаврилова, що «лише тут, на півночі, відчуваєш усю необхідність напруження всіх наших інтелектуальних сил для врятування нашої народності»⁵³. «Общерусская жизнь» росте й росте в широчинь, – наголошував В. Горленко, – усмоктуючи в себе багато дорогоцінного, що нам належить, і якщо ми не будемо жити для захисту духовного капіталу нашої батьківщини, то про неї залишаться тільки приємні спогади!»⁵⁴.

Працюючи у Петербурзькій бібліотеці, В. Горленко знаходить багато відомостей, що стосуються української культури, про що він із захопленням повідомляє О. Лазаревському в листі 10 березня 1888 р.: «Тут на кожному кроці наштовхуєшся на невідкладність укладання і видання південноруської історичної та іншої бібліографії. Поки не буде в нас такої – не буде й школи південноруських досліджень»⁵⁵. Як бачимо із іншого листа В. Горленка до О. Лазаревського, він мріяв «завоювати у свідомості російського суспільства визнання [...] самостійних творчих сил» української інтелігенції, щоб «з нами рахувалися»⁵⁶. Тому з таким ентузіазмом і далі відшукував зразки національної культури, популяризуючи їх у своїх статтях. Так, у січні 1888 р. В. Горленко їде до Березані, де відбувається розпродаж майна етнографа П. Лукашевича, і привозить звідти його етнографічні записи, які згодом передає Б. Грінченку для публікації.

Він також турбується про збереження фольклорних записів лікаря і етнографа О. Гаврилова, який помер у 1888 р., і за матеріалами, наданими йому П. Мартиновичем, вміщує некролог у «Киевской старине» (1889, № 1, с. 246–247), підписавшись також його прізвиськом. Відгукується на вихід фольклорних видань М. Янчука, Б. Грінченка, підтримує порадами П. Мартиновича. «Большое спасибо Вам, многоуважаемый Борис Дмитриевич, за «Литературу украинского фольклора», – писав В. Горленко Б. Грінченку в листі від 1 червня 1901 р. – Но удивительно как могли Вы составить этот указатель вдали от больших библиотек?» (ІР, ІІІ, 36111). Повідомляє П. Мартиновича про фольклорні збірники Б. Грінченка, зазначаючи, що вони ніяк не перегукуються з його мате-

ріалами: «Ваши все записи совершенно оригинальны и подобных их в Черниговском сборнике нет» (ІМФЕ, ф. 11-3/176). Турбується про видання фольклорного доробку П. Мартиновича, заспокоює його стосовно втрати частини записів: «я потерял также 9/10 из того что мог получить от жизни. Конечно я об этом всем тоскую, но тоской ничему не поможешь. Будем делать что еще можем, но не будем отчаиваться [...]. Из записей Ваших пропало, собственно говоря, чрезвычайно мало, а сохранились драгоценности, каких [...] нет ни у кого. Все сохранившееся касается Вашей родины и народа, которые Вы горячо любите. Спася это сокровище, Вы не имеете права зарывать его в землю и несмотря на маленькие потери и пропуски обязаны обнаружить» (ІМФЕ, ф. 11-3/176).

П. Мартинович завжди прислухався до порад побратима, довіряв йому і дякував за щирість і увагу, як видно з його листа 21 липня 1887 р.: «Спасибо Вам и за Ваше внимание и отношение ко мне. Я только знаю, что пока я и умру, то никогда и ни от кого не получал и не получу таких писем, как от Вас получил. В моей жизни я не встречал никого, чьи бы мысли, высказанные по поводу чего нибудь в письмах или в статьях мне так нравились, такое производили на меня впечатление и так своеобразно трогали меня как то, что я читал в Ваших статьях» (ІМФЕ, ф. 11-3/47).

Проживаючи останні роки в Петербурзі і друкуючись у російських періодичних виданнях, В. Горленко не переставав турбуватись про українську культуру і поруч із оглядами творів російських і зарубіжних письменників друкував матеріали, присвячені Т. Шевченку, М. Гоголю, І. Котляревському, Г. Квітці-Основ'яненку, минувшині України⁵⁷, брав активну участь у підготовці до видання повного зібрання творів П. Куліша⁵⁸, признаючись у листі до Панаса Мирного, що «не написав жодного слова, супротивного [власним – Л. К.] переконанням і нечесного»⁵⁹.

В. Горленко мав наміри написати нариси про гайдамаччину, зробити «велике розкішне видання про Малоросію в розумніні речових і духовних її пам'ятників»⁶⁰, мріяв про повернення в Україну. Проте – раптово помер 14 (27) квітня 1907 р. в Петербурзі на 52 році життя. Поховано його в рідному селі Ярошівці (тепер Українське Талалаївського району Чернігівської області) поруч з могилами батька і матері на козацькому кладовищі.

Монографія. – К., 2002. – С. 32.

¹ Білокінь С. Борг перед Василем Горленком // Слово і час. – 1993. – № 1. – С. 12.

² Забіяка І. Епістолярна спадщина Василя Горленка. Монографія. – К., 2002. – С. 5.

³ Забіяка І. Там само. – С. 126.

⁴ Забіяка І. Епістолярна спадщина Василя Горленка.

- Борщак І. Українець-європеєць Василь Горленко (1853–1907). З невиданих документів із ілюстраціями // Україна (Париж). – 1953. – Ч. 10. – С. 860.
- ⁶ Грушевська К. Збірка В. Горленка // Українські народні думи. – К., 2004. – Т. 1. – С. СХІV.
- ⁷ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. – К., 1964. – Т. 6. – С. 236.
- ⁸ Забіяка І. Василь Горленко – журналіст, науковець, людина // Матеріали наук.-практ. конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження В. П. Горленка. – К., 2004. – Вип. 1. – С. 5.
- ⁹ Україна. – 1907. – Т. 2. – С. 215.
- ¹⁰ Грушевська К. Укр. нар. думи. – К., 2004. – С. СХІV.
- ¹¹ Киевская старина. – 1886. – № 3. – С. 111.
- ¹² Киевская старина. – 1886. – № 3. – С. 118.
- ¹³ Грушевська К. Українські народні думи. – К., 2004. – С. СХV.
- ¹⁴ Науковий збірник за рік 1929. Записи історичної секції ВУАН. – К., 1929. – Т. 32. – С. 154.
- ¹⁵ Науковий збірник за рік 1929. Записи історичної секції ВУАН. – Т. 32. – К., 1929. – С. 159.
- ¹⁶ Грушевська К. Українські народні думи. – К., 2004. – С. СХІХ.
- ¹⁷ Киевская старина. – 1884. – № 1. – С. 21.
- ¹⁸ Там само. – С. 42.
- ¹⁹ Киевская старина. – 1884. – № 2. – С. 350.
- ²⁰ Там само. – С. 664.
- ²¹ Киевская старина. – 1884. – № 2. – С. 664.
- ²² Забіяка І. Василь Горленко – журналіст, науковець, людина // Матеріали науково-практичної конференції – К., 2004. – Вип. 1. – С. 8.
- ²³ Киевская старина. – 1886. – № 10. – С. 370.
- ²⁴ Киевская старина. – 1885. – № 8. – С. 740–743.
- ²⁵ Там само. – 1886. – № 1. – С. 111–123.
- ²⁶ Там само. – 1889. – № 1. – С. 245–246.
- ²⁷ Там само. – С. 246–247.
- ²⁸ Там само. – 1890. – № 7. – С. 132–134.
- ²⁹ Там само. – 1885. – № 8. – С. 740.
- ³⁰ Киевская старина. – 1885. – № 8. – С. 740.
- ³¹ Киевская старина. – 1889. – № 1. – С. 247.
- ³² Там само. – 1885. – № 8. – С. 743.
- ³³ Там само. – 1889. – № 1. – С. 246.
- ³⁴ Забіяка І. Василь Горленко і «Киевская старина» // Академія пам'яті професора Антоновича. – К., 1994. – С. 205.
- ³⁵ Киевская старина. – 1883. – № 6. – С. 366–370.
- ³⁶ Киевская старина. – 1885. – № 2. – С. 369–376.
- ³⁷ Там само. – 1893. – № 3. – С. 560–566.
- ³⁸ Там само. – 1887. – № 2. – С. 342–345.
- ³⁹ Там само. – 1889. – № 9. – С. 788–790.
- ⁴⁰ Там само. – 1883. – № 5. – С. 146–154.
- ⁴¹ Там само. – 1888. – № 9. – С. 78–80.
- ⁴² Там само. – 1883. – № 5. – С. 353–370; № 11. – С. 484–493.
- ⁴³ Там само. – 1885. – № 2. – С. 369–376.
- ⁴⁴ Там само. – 1893. – № 1. – С. 41–76.
- ⁴⁵ Забіяка І. Епістолярна спадщина Василя Горленка. Монографія. – К., 2002.
- ⁴⁶ Грушевська К. – Там само. – С. 138.
- ⁴⁷ Забіяка І. Епістолярна спадщина Василя Горленка. Монографія. – К., 2002. – С. 8.
- ⁴⁸ Грушевська К. З етнографічної праці 1880-х років (До листування П. Мартиновича і В. Горленка) // Науковий збірник за рік 1929. Записки історичної секції ВУАН. – К., 1929. – Т. 32. – С. 136–201.

- ⁴⁹ Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. 1883–1905. – К., 1928.
- ⁵⁰ Борщак І. Дені Рош (1868–1951) // Україна. – 1951. – Ч. 6. – С. 477–479; Його ж. Українець-європеєць Василь Горленко (1853–1907) // Україна. – 1953. – Ч. 10. – С. 857–861.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Забіяка І. Епістолярна спадщина Василя Горленка. Монографія. – К., 2002. – С. 125.
- ⁵³ Із листа В. Горленка до О. Гаврилова 29 лютого 1888 р. / Переклад з російської мови українською І. Забіяки // Забіяка І. Епістолярна спадщина Василя Горленка. – К., 2002. – С. 51.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ Забіяка І. Епістолярна спадщина В. Горленка. – К., 2002. – С. 51.
- ⁵⁶ Там само. – С. 72.
- ⁵⁷ Горленко В. Отблески. Заметки по словесности и искусству. – СПб., 1905.
- ⁵⁸ Забіяка І. Епістолярна спадщина Василя Горленка. – К., 2002. – С. 177–192.
- ⁵⁹ Там само. – С. 119.
- ⁶⁰ Там само. – С. 115.

